

مدتها تنها منبع تأمین‌کننده آب مورد استفاده در مشهدالرضا علیه السلام بوده است - از جهت قدمت و قداست حائز اهمیت می‌باشد و بررسی پیشینه تاریخی این قنات همانند محدوده جغرافیایی قریه سناباد به ویژه در چند قرن اول پیدایش مشهدالرضا نیاز به تحقیق دارد.

سرچشمه و مظهر قنات سناباد «سرآب» نام داشته، که در شمال غربی مشهد - در محله‌ای به همین نام - واقع بوده است. این نام مکرر از عهد صفویه تا دهه‌های اخیر در منابع تاریخی ذکر شده است.

قریه سناباد در قرن سوم قمری از توابع نوغان در ولایت توس به شمار می‌آمد و در فاصله یک مایلی (۱۰۶۹/۳ متر) جنوب و جنوب غربی نوغان و در ۳۶/۱۷ درجه عرض و ۲۵ / ۵۹ درجه طول جغرافیایی واقع بوده^۳ و به نوشته ابودف باغی به وسعت یک مایل منسوب به حمیدبن قحطبه در داخل آن قرار داشته^۴ و آرامگاه علی بن موسی الرضا علیه السلام و قبر هارون

قنات سناباد در گذر تاریخ

(قدیمی ترین قنات مشهد)

محمد رضا قصابیان

گروه جغرافیای بنیاد پژوهشهای اسلامی

۱ - عبدالحمید مولوی، پیش نویس فهرست موقوفات آستان قدس، ج ۳، ص ۳۰۰/۲؛ مینورسکی، یادنامه ایرانی، ص ۵۴.

۲ - عزیزالله عطاردی، تاریخ آستان قدس، تهران، انتشارات عطارد، ۱۳۷۱ ش، ج ۱، ص ۳۶۴.

۳ - علیرضا چکنگی، فرهنگنامه تطبیقی نامهای قدیم و جدید مکانهای جغرافیایی ایران، بنیاد پژوهشهای اسلامی، ص ۹۵.

۴ - ابودلف، سفرنامه ابودلف در ایران، با تعلیقات ولادیمیر مینورسکی، ترجمه طباطبایی، تهران، کتابفروشی زوار، ۱۳۵۴ ش، ص ۸۴.

آب سناباد که ظاهراً به دلیل جاری بودن در قریه سناباد به این نام شهرت یافته، و بنا به شواهد تاریخی با بیش از هزار سال قدمت، در اراضی و باغهای سناباد نوغان، واقع در بخشی از دشت توس جاری بوده - چون مشهور است که پیکر مطهر امام رضا علیه السلام را در مظهر آن (سرآب) غسل داده‌اند^۱ و به قولی آب سناباد به عنوان نخستین آب جاری در بقعه رضوی^۲، تا

الرشید در درون کاخ با دیوارهای بلند و غرفه‌های زیبا و تاق نماها و ... محصور بوده است.^۱

سناباد پس از خاکسپاری پیکر مطهر امام رضا علیه السلام در ۲۰۳ ق، به تدریج توسعه یافته و ابتدا به صورت شهرکی مذهبی با نام مشهدالرضا و مشهد طوس و سپس شهری بزرگ با نام مشهد مبدل گردیده تا آنجا که نام سناباد و نوغان و حتی توس را تحت الشعاع قرار داده است.^۲ هم اکنون فقط خیابانی با همین نام در بخشی از مسیر سابق قنات واقع در غرب محله قدیمی سراب وجود دارد که یادگار نام این روستا و قنات قدیمی است.

تعیین محدوده جغرافیایی آب سناباد نیز همانند قریه سناباد از زمان شهادت حضرت رضا علیه السلام تا قرن اخیر میسر نیست و با آنکه در منابع تاریخی قرن سوم قمری به بعد بارها از سناباد یاد شده، آگاهیهای موجود در باره این قریه و به ویژه قنات سناباد در چند قرن اول پیدایش مشهدالرضا بسیار اندک و گاه با افسانه آمیخته است؛ چنان که خبر احتمالی جاری شدن آب سناباد که همانند خبر احداث کاخ حمیدبن قحطبه بدون مستند تاریخی توسط بعضی از نویسندگان نقل شده، به صورت مکرر در مآخذ بعدی تکرار شده، در حالی که منبع معتبر خبرهای مزبور همچون موضوع غسل داده شدن پیکر مطهر امام رضا علیه السلام در قنات سناباد مشخص نمی‌باشد.^۳

با آنکه به صراحت از قنات سناباد در قرن

با آنکه به صراحت از قنات سناباد در قرن سوم تا نهم قمری سخنی به میان نیامده، اما دلایل و شواهد گوناگون تاریخی وجود قنات سناباد را در این دوران مورد تأیید قرار می‌دهد

سوم تا نهم قمری سخنی به میان نیامده، اما دلایل و شواهد گوناگون تاریخی وجود قنات سناباد را در این دوران مورد تأیید قرار می‌دهد؛ از جمله وجود باغ سرسبز حمیدبن قحطبه در نوغان توس که در بخش کم ارتفاع‌تر شرق مظهر قنات سناباد قرار داشته و عدم وجود خبر در مورد منبع آبی دیگر در حوالی سناباد و وضعیت جغرافیایی مشهدالرضا در قرن سوم به بعد و شیوه آبیاری در دشت توس، وجود یک قنات بی‌نام و نشان در متون تاریخی را که با نشانه‌های آب سناباد در قرنهای اخیر انطباق دارد، به عنوان قنات سناباد اثبات می‌کند؛ چنان که در قدیم‌ترین خبر در باره این قنات بی‌نام در حوالی سناباد، ابن بابویه قمی از سیلی عظیم در ناحیه

۱- همان.

۲- محمد رضا قصابیان، تاریخ مشهد، مشهد، انتشارات انصار، ۱۳۷۷ ش، ص ۴۵-۴۱.

۳- ملا هاشم خراسانی، منتخب التواریخ، ص ۵۳۵؛ ادیب المعی، ظفرنامه عضدی (نسخه خطی)، ص ۱۰۸؛ خجسته مبشری، تاریخ مشهد، ص ۸۵.

سناباد یاد می‌کند که در مسیل منحرف شده و در قناتی که از محل مشهد امام بلندتر بوده است فرو ریخته و به مشهد امام آسیبی وارد نیامده است.^۱

در خبر دیگری بیهقی در شرح خدمات ابوالحسن عراقی دبیر غزنویان از احیای کاریزی در مشهد سخن به میان می‌آورد که می‌توان آن را مهم‌ترین خبر موثق در باره آب سناباد در قرن پنجم به شمار آورد.^۲ در باره علت عدم ذکر نام برای قنات مزبور می‌توان احتمال داد که به دلایل مختلف از جمله منحصر به فرد بودن این قنات در منطقه سناباد و اهمیت ندادن به قنات معروف بوده است.

قنات سناباد که تا مدتها به دلیل عدم گسترش سناباد تنها منبع آبی مورد استفاده بوده است، با پیدایش و گسترش مشهد الرضا عليه السلام که به نوشته مؤلف تذکره لباب الباب دارای قصباتی شده است^۳، به نقل از مستوفی با سرعت توسعه یافته^۴ و در زمان ابن بطوطه از رونق زیادی برخوردار بوده است^۵؛ چنان که به واسطه افزایش جمعیت و عدم تکافوی آب سناباد، به نوشته دولتشاه سمرقندی در عهد سربداران توسط خواجه یحیی، قناتهای دیگری در مشهد و توس جاری می‌شود.^۶

بعدها با گسترش بیشتر مشهد در عهد تیموری، برای تأمین آب مورد نیاز مشهد به دستور ملکان حسین بایقرا و با مباشرت امیرعلیشیرنویسی آب چشمه گل‌سپ به طرف

مشهد هدایت و در صحن جاری شده، مورد استفاده زائران و مجاوران قرار می‌گیرد.^۷

با توجه به آگاهیهای بیشتری که درباره قنات سناباد در منابع قرن نهم قمری به بعد وجود دارد، به طور قطع، آب سناباد در قرن نهم در سناباد جاری بوده است؛ چنان که بارها از قنات سناباد و سراب در روضة الصفا و حیب السیر و دیگر منابع تاریخی نام برده شده است.^۸

۱- ابن بابویه (شیخ صدوق)، عیون اخبار الرضا، ترجمه علی اکبر غفاری و مستفید، نشر صدوق، ۱۳۷۳ ش، ج ۲، ص ۶۹۷، ح ۹.

۲- بیهقی، تاریخ بیهقی، تصحیح دکر فیاض، مشهد، انتشارات دانشگاه فردوسی، ۱۳۷۵ ش، ص ۷۱۲.

۳- محمد عوفی، تذکره لباب الباب، به اهتمام ادوارد براون، ترجمه محمد عباسی، کتابفروشی فخر رازی، ۱۳۶۱ ش، نیمه اول، ص ۲۱۰-۲۰۹.

۴- مستوفی، نزهة القلوب، به اهتمام گای لسترنج، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۲ ش، ص ۱۵۱.

۵- ابن بطوطه، سفرنامه، ترجمه محمد علی موحد، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۱ ش، ج ۱، ص ۴۴۱.

۶- دولتشاه سمرقندی، تذکره الشعراء، چاپ دوم: انتشارات پدیده خاور، ۱۳۶۶ ش، ص ۲۱۲.

۷- وقفنامه آب خیابان، اداره مخطوطات کتابخانه مرکزی آستان قدس، ۱۰۲۳ ق؛ اسکندر بیک ترکمان، عالم آرای عباسی، تصحیح دکتر رضوانی، دنیای کتاب، ۱۳۷۷ ش، ج ۲، ص ۱۴۰۹؛ اعتماد السلطنه، مطلع الشمس، ص ۱۸۴-۱۸۰.

۸- محمد بن خاوندشاه بلخی (میرخواند)، روضة الصفا، تلخیص عباس زریاب، انتشارات علمی، ج ۲، ص ۷۲۵؛ خواند میر، حیب السیر، تصحیح دبیر سیاقی، چاپ سوم: کتابفروشی خیام، ۱۳۶۲ ش، ج ۳، ص ۱۲۳.

به استناد نوشته مؤلف کتاب خلاصه التواریخ و مضمون وقفنامه مورخ ۱۰۲۷ ق در قرن یازدهم علاوه بر قنات سناباد، آب قنات موقوفه مهدی قلی بیگ نیز در حرم جاری و مورد استفاده بوده است. (... ایضاً قنات منصوصه قبل را وقف کرد بر حمام منموق فوق و آنچه فاضل آید به مسجد جامع برده، زوار و غیرهم کائناً من کان از آن انتفاع یابند و ...)^۱.

از عهد صفویه به بعد باز هم آگاهیهای بیشتری درباره قنات سناباد به دست می‌آید؛ چنان که در طومار علیشاهی به عنوان یکی از مهم‌ترین اسناد موقوفه آستان قدس به تاریخ ۱۱۶۰ ق، قنات سناباد را موقوفه‌ای با واقف نامعلوم و دائر با میزان حق الشرب ثبت شده در عهد افشاری معرفی می‌کند.^۲ در طومار عضدالملک نیز از قنات سناباد به عنوان یک قنات وقفی مطلقه بالتمام با محدوده معینه در دروازه سراب یاد شده است.^۳

نخستین آگاهی در مورد محدوده جغرافیایی قنات سناباد مربوط به عهد قاجاری است که در طومار عضدالملک به آن اشاره شده است. در آن روزگار به قولی آب سناباد به دلیل اعتقاد مردم مبنی بر متبرک بودن آن که محل تغسیل پیکر مطهر امام رضا علیه السلام بوده و اولین و قدیم‌ترین آب جاری در مشهد، مورد توجه زائران و مجاوران بوده است^۴؛ لذا از زمان نادر شاه افشار همه روزه از دهنه قنات سناباد به وسیله پنج قاطر، آب سناباد از محله سراب به سقاخانه

صحن عتیق انتقال یافته و به عنوان آب متبرک مورد استفاده زائران بوده است.^۵ در عهد قاجاریه با وجود آنکه قناتهای دیگر و نهر خیابان در مشهد جاری است، اما به نوشته حکیم الممالک آب سناباد در بعضی از محلات مشهد جاری بوده است^۶ و به نوشته اعتماد السلطنه جزء موقوفات آستانه بوده و در محله سراب و باغ عنبر جریان داشته^۷ و زین العابدین شیروانی می‌نویسد که آب آن خوشگوار است^۸، و مطابق شرط واقف، بخشی از آب سناباد در مطبخ

۱- وقفنامه مهدی قلی بیگ، بازنویسی، مورخ ۱۰۲۷ ق؛ قاضی احمدبن شرف الدین حسین قمی، خلاصه التواریخ، تصحیح احسان اشراقی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۹ ش، ج ۱، ص ۴۳۹.

۲- طومار علیشاهی، متن بازنویسی مرکز خر اسان‌شناسی، ص ۲۲.

۳- طومار عضد الملک، متن بازنویسی مرکز خر اسان‌شناسی، ص ۴۰ و ۴۷.

۴- عبدالحمید مولوی، پیش نویس فهرست موقوفات آستان قدس، ج ۳، ص ۳۰۲.

۵- احتشام کاویانی، شمس الشموس، ص ۲۲۸؛ بهبهانی، مرآت الاحوال - بخش خراسان - آرشیو خراسان اداره اسناد کتابخانه مرکزی، ص ۹۳۹ به تأمین آب مشهد در عهدنامه‌ای اشاره دارد.

۶- علینقی حکیم الملک، روزنامه سفر خراسان، (چاپ عکسی)، ص ۱۹۰.

۷- اعتماد السلطنه، مرآت البلدان، تصحیح عبدالحسین نوابی و میر هاشم محدث، ج ۳-۲، ص ۱۵۴۶-۱۵۴۵.

۸- زین العابدین شیروانی، بستان السیاحه، کتابخانه سنایی و کتابفروشی محمودی، (افست)، بی‌تا، ص ۵۸۶؛ همو، ریاض السیاحه، تصحیح حامد ربانی، تهران، انتشارات سعدی، ۱۳۳۹ ش، ص ۲۷۶.

سرکار فیض آثار جاری است^۱ که به نوشته ادیب المعی این آب در عهد ناصری و توسط فضل الله خان وزیر نظام تا مطبخ آستانه هدایت شده است.^۲

گسترش بیشتر مشهد و افزایش جمعیت، لزوم تأمین منابع آبی بیشتری را باعث گردیده، چنان که در سال ۱۳۳۳ ق به دستور مرحوم سلطان حسین میرزا نیرالدوله پسر پرویز میرزا نیرالدوله و نوه فتحعلی شاه قاجار والی وقت خراسان، برای آنکه آب قنات مسجد بدون آلودگی به مسجد گوهرشاد برسد با ساختن منبع و نصب تلمبه و احداث لوله کشی، تا جامع گوهرشاد آب مزبور از باغ منبع در خارج دروازه سراب و در مسیر راسته سراب و کوچه حمام شاه و بازار بزرگ به طرف مسجد جامع هدایت شده، در آنجا مورد استفاده قرار گرفت.^۳ اما به نوشته سفرنامه نویسان، آب سناباد با آبدهی قابل توجه در این دوران همچنان مورد استفاده بوده است، چنان که به نوشته کلنل بیت این قنات که زمانی به تنهایی آب این دهکده را فراهم می کرده است هم اکنون هنوز هم در بخش شمال غربی مشهد که سراب نام دارد جاری و مورد استفاده است.^۴

با وسعت یافتن مشهد و افزایش جمعیت در اواخر عهد قاجاریه، قناتهای دیگری در حوالی شمال قنات سناباد جاری می شود که از مشخصات دوازده قنات در منابع این دوره یاد شده است.^۵

قنات سناباد در روزگار قاجار و پهلوی در مسیری به طول تقریبی ۹۲۰۰ متر از غرب به شرق جریان داشته و پیشکار قنات مزبور در کال چهل بازه بند گلستان در اراضی وکیل آباد واقع در غرب مشهد قرار داشته و حلقه چاههای آن از غرب به شرق در اراضی آبکوه و زرگران موقوفه آستان قدس^۶، به شماره پلاک ۴ اصلی، و اراضی سعدآباد موقوفه گوهرشاد به شماره پلاک ۵ اصلی بخش ۹ مشهد جریان داشته و در حد فاصل چهارصد متری جاده قدیم طبقه در شمال و موازی مسیر قنات منبع که در جنوب آن واقع بوده، در جهت شمال شرق امتداد یافته و پس از عبور از اراضی مزرعه سروده و سعدآباد با فاصله کم در جنوب قنات آصف الدوله در داخل خانه های اعیانی سعدآباد در اراضی مذکور در داخل باغ منبع به شماره پلاک ۵۷۹۱ اصلی بخش ۱ جریان داشته و در شمال باغ مذکور و

۱ - نوروز علی بسطامی، فردوس التواریخ، (چاپ سنگی)، ص ۵۳.

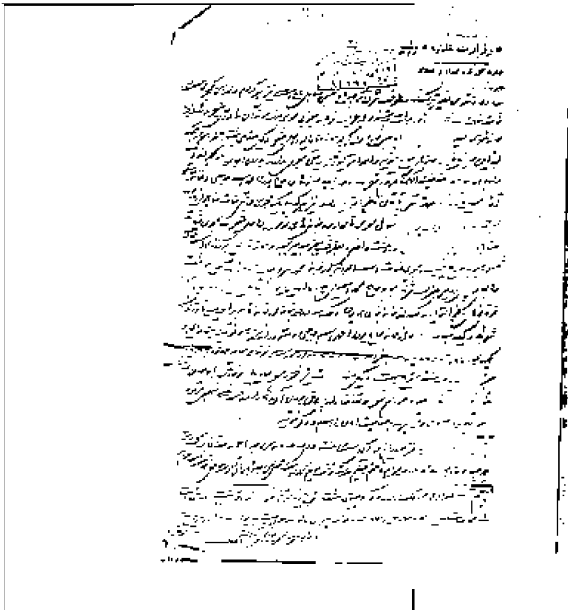
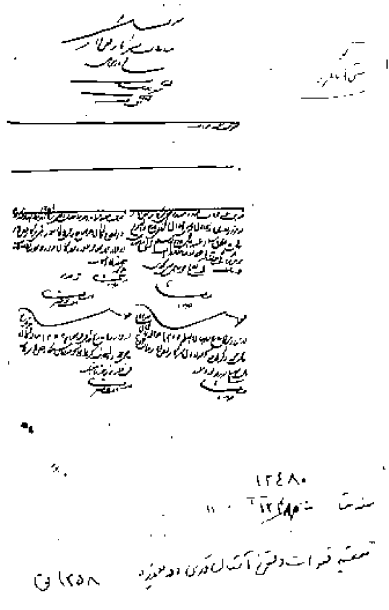
۲ - ادیب المعی، ظفرنامه عضدی، (نسخه خطی)، ص ۵۳.

۳ - پیش نویس فهرست موقوفات آستان قدس، ج ۲، ص ۱۳۲، (قنات منبع پلاک (۲۸۴۸) بخش ۹ تبادکان مشهد)؛ بقیعی، مزار میرمیراد، ص ۹۱.

۴ - کلنل بیت، سفرنامه خراسان و سیستان، ترجمه روشنی زعفرانلو و رهبری، ۱۳۶۵ ش، ص ۲۸۹؛ سفرنامه دالمانی و منشی زاده و لسترنج، پانوش ص ۴۱۴.

۵ - «دو مقاله در باره مشهد»، ترجمه کاظم خادمیان، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، ش ۲۶ و ۲۷، ص ۶۷۵؛ امام، مشهد طوس، ص ۱۶۱.

۶ - مؤتمن، تاریخ آستان قدس، ص ۱۹.

تصویر ۱. صورتجلسه ثبت اسناد و املاک

جنوب خیابان سعدآباد و حدود ۱۵۰ متری خارج دروازه سراب، بین باغ منبع و باغچه سید نور علی شاه و نزدیک حمام قدیمی سناباد ظاهر شده و با عبور از کنار یخچال قدیمی و قبرستان سراب و منازل محله سراب از طریق کوچه آقا میرزا ناظر و کوچه شجاع التولیه به طرف حرم امتداد یافته وارد باغ عنبر شده و به صورت منقطع از باغ سنگی و باغ مستوفی و منازل مسکونی عبور نموده و پس از مشروب ساختن آب انبارهای عمومی و شخصی تا محله چهارباغ جریان داشته و از آنجا در کوچه مسجد نقاشها و کوچه میرزا شهاب و خیابان علیا و چهارباغ و

۱- سند مالکیت اراضی آبکوه و زرگران، پلاک ۴ و ۹۰ اصلی بخش ۹ مشهد، موقوفه آستان قدس به شماره ثبت ۱۶۷۷۹ دفتر ۱۱۵، ص ۳۲۶؛ تقاضانامه ثبت اداره کل اسناد و املاک استان نهم، ش ۳۹۲۴، استیجاری شهرداری، مورخ ۱۳۲۹/۱۱/۱۳، ص ۱-۲؛ نقشه علی اکبر هندسی، سعدآباد، ۱۰۳۹ ش؛ نقشه آبکوه، ۱۳۱۰ ش؛ مؤتمن، تاریخ آستان قدس، ص ۱۹؛ گزارش وضعیت آبهای خریداری شهرداری، ۳۳۵۵، ۱۳۲۷/۴/۹.

طومارهای علیشاهی و عضدالملک درج گردیده، در مورخ ۱۳۰۸ ش جهت ثبت مالکیت، مطابق تقاضانامه ثبت شماره ۳۹۲۴، از طرف میرزا تقی شهابی محاسب اول آستان قدس به نمایندگی از طرف محمد ولیخان اسدی، نیابت تولیت وقت اقدام شده و به استناد صورتجلسه تحدید حدود باغ عنبر از طرف اداره کل ثبت و اسناد استان نهم به شماره ۱۱۷۹۷، ۱۸ دی ماه ۱۳۰۸ و پذیرش درخواست ثبت به تاریخ ۱۳۱۱/۸/۳۰ تحدید حدود، قنات سناباد در ۱۵ فروردین ۱۳۱۷ ش با حضور نمایندگان آستان قدس و اداره کل ثبت و اسناد املاک مشهد و با مشخصات پلاک ۵۸۴۷ اصلی بخش ۱ مشهد انجام شده، صورتجلسه ثبت مکتوب گردید.^۱ (تصویر ۱)

آب سناباد تا سال ۱۳۲۰ ش در مالکیت و در اختیار آستان قدس بوده و حفظ و مرمت آن مانند دیگر قنوات وقفی توسط آستان قدس رضوی انجام می‌گرفته و در مقابل از منازل و مزارع و باغها، حق الشرب دریافت می‌شده است؛ اما از این زمان به گزارش خلاصه وضعیت قنوات و آبهای استیجاری مشهد در دو مرحله به مدت ۲۳ سال به صورت استیجاری و در ازای دریافت مال الاجاره در اختیار شهرداری گذاشته شده است که در مرحله اول از ۱۳۲۰ ش تا ۱۳۲۶ به مبلغ ۱۲۰۰۰ ریال و در مرحله دوم برابر خلاصه معامله شماره ۲۵۹۴ محضر ۸ به شماره ثبت ۲۸۹، مورخ ۱۳۲۸/۹/۱۶ طی قراردادی میان آستان قدس به نمایندگی محمود

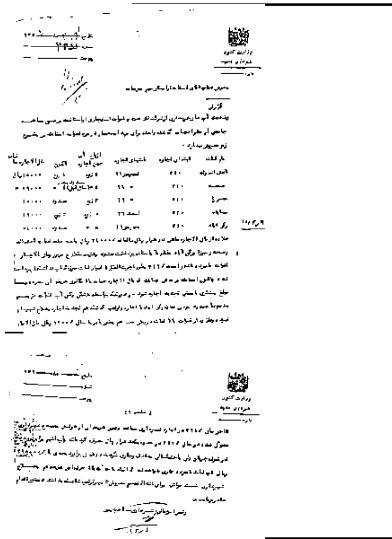

تصویر ۲. تقاضانامه ثبت قنات سناباد (۱۳۰۸ ش)

۱ - تقاضانامه ثبت، ش ۳۹۲۴، ۱۴ برج دی ۱۳۸۰.

بدر نیابت تولیت وقت و اسدالله قهرمان شهردار مشهد به صورت صلح منافع و در ازای مبلغ ۳۰۶۰۰۰ ریال برای مدت ۱۵ سال دیگر؛ یعنی تا آخر اسفند ۱۳۴۲ تمدید شده است.^۱ (تصویر ۲)

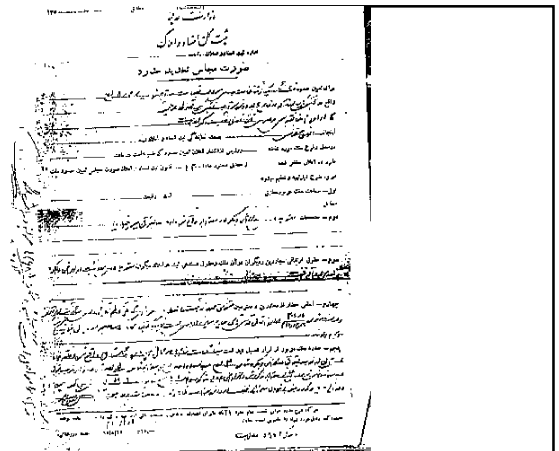
با وجود آنکه برای حفظ میزان آبدهی قنات سناباد، بارها اقدامات اصلاحی انجام شده است، اما ظاهراً به مرور از میزان آبدهی آن کاسته شده، به گونه‌ای که از حدود ۱۰ زوج آب در اواخر عهد قاجاریه به ۵ زوج در ۱۳۲۰ ش و حدود ۴ زوج و سپس ۳ زوج آب در دهه ۱۳۴۰ تنزل داشته است؛ چنان که مطابق مضمون پیش نویس نامه شهرداری به شماره ۱۷۸۷، مورخ ۱۳/۴/۱۳۲۷ در مورد لزوم انجام مرمت قنات سناباد توسط کارشناس قنایی شهرداری تأکید شده است.^۲ (تصویر ۳ و ۴)

تصویر ۴. گزارش آبهای خریداری شهرداری (۱۳۲۷ش)

پس از آنکه قنات سناباد در جریان سیل مهیب سال ۱۳۲۹ که در مناطق کوهسنگی و آبکوه خرابی بیشتری وارد ساخت، مسدود گردید، و با اقدامات لایروبی و مرمت شهرداری مشهد و به کارگیری چندین دستگاه چرخ کار شیب‌بری و لایروبی و نویری احیا شد، مجدداً با حدود سه زوج آب جریان یافت. مطابق گزارش خلاصه وضعیت شهرداری از

- ۱- خلاصه معامله ۲۹۸، مورخه ۱۳۲۸/۹/۱۶؛ پیش نویس فهرست موقوفات آستان قدس رضوی؛ مغانی، بهشت شرق، مشهد، چاپخانه زوار، ۱۳۴۱ش، ص ۲۰۸.
- ۲- نامه کارشناسی شهرداری، به شماره ۳۷۸۷؛ ۱۳۲۷/۴/۱۳ (شهرداری مشهد).

تصویر ۳. صورت مجلس تحدید حدود قنات سناباد (۱۳۱۷ ش)

قنات و آبهای استیجاری، میزان آبدهی قنات سناباد از ۵ زوج در ۱۳۲۰ به چهار زوج در ۱۳۲۴ و قبل از وقوع سیل با سه زوج در ۱۳۲۸ کاهش داشته و پس از لایروبی در ۱۳۲۹ با همان سه زوج آب مجدداً دایر شده است^۱. (تصویر ۵ و ۶)

تصویر ۵. گزارش کارشناس قنای سناباد

۱- در این مورد، کارشناسان قنات سناباد در تاریخ ۱۳۲۹/۱۱/۱۳ گزارشی در خصوص وضعیت قنات سناباد و آبهای استیجاری آن تهیه کرده و در آن گزارش، وضعیت قنات سناباد و آبهای استیجاری آن را به شرح زیر توضیح داده است:

۲- قنات سناباد از ۵ زوج در ۱۳۲۰ به چهار زوج در ۱۳۲۴ و قبل از وقوع سیل با سه زوج در ۱۳۲۸ کاهش داشته و پس از لایروبی در ۱۳۲۹ با همان سه زوج آب مجدداً دایر شده است.

۳- در این مورد، کارشناسان قنات سناباد در تاریخ ۱۳۲۹/۱۱/۱۳ گزارشی در خصوص وضعیت قنات سناباد و آبهای استیجاری آن تهیه کرده و در آن گزارش، وضعیت قنات سناباد و آبهای استیجاری آن را به شرح زیر توضیح داده است:

۴- قنات سناباد از ۵ زوج در ۱۳۲۰ به چهار زوج در ۱۳۲۴ و قبل از وقوع سیل با سه زوج در ۱۳۲۸ کاهش داشته و پس از لایروبی در ۱۳۲۹ با همان سه زوج آب مجدداً دایر شده است.

۵- در این مورد، کارشناسان قنات سناباد در تاریخ ۱۳۲۹/۱۱/۱۳ گزارشی در خصوص وضعیت قنات سناباد و آبهای استیجاری آن تهیه کرده و در آن گزارش، وضعیت قنات سناباد و آبهای استیجاری آن را به شرح زیر توضیح داده است:

۶- قنات سناباد از ۵ زوج در ۱۳۲۰ به چهار زوج در ۱۳۲۴ و قبل از وقوع سیل با سه زوج در ۱۳۲۸ کاهش داشته و پس از لایروبی در ۱۳۲۹ با همان سه زوج آب مجدداً دایر شده است.

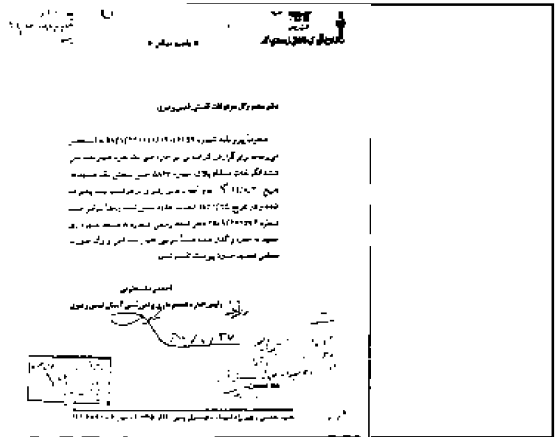
تصویر ۶. گزارش وضعیت قناتها و آبهای استیجاری شهرداری مشهد

است که پس از اصلاح مظهر قنات، مسیر تا کاررفت یعنی ۱۲۰۰ متر بالاتر از شکافیه لایروبی و چاهبندی شده و پیشنهاد شده است که از کاررفت این حدود ۱۶۰۰ متر دیگر تا مقابل قلعه آبکوه نویری و نصب گلو شود. پس از این اقدامات، قنات با چهار زوج آب مرمت شده، مورد استفاده قرار می گیرد.^۲

تصویر ۵. گزارش کارشناس قنای شهرداری در مورد قنات سناباد

- ۱- گزارش وصالی، کارشناس قنایی شهرداری در ۱۳۲۹/۱۱/۱۳؛ جلالی، تقویم تاریخ خراسان، ۱۳۲۹/۳/۸.
- ۲- همان.
- ۳- غلامرضا ریاضی، راهنمای مشهد، ۱۳۳۴ ش، ص ۳۵.

مطابق این گزارش، طول قنات سناباد از پیشکار چاه واقع در برجهای هارونی که در کال چهل بازه بند گلستان واقع در چهار کیلومتری شرق و جنوب غربی مشهد قرار داشته تا مظهر قنات واقع در خارج دروازه سراب حدود ۹۲۰۰ متر طول داشته که طول مسیر قنات از پیشکار تا مقابل قلعه آبکوه ۶۴۰۰ متر و تا کاررفت ۱۶۰۰ متر و از کاررفت تا شکافیه قنات ۱۲۰۰ متر بوده

تصویر ۷. نامه اداره نقشه برداری و آموزشی آستان قدس رضوی

پسیان نیز با همین آب غسل داده شده است.^۱ در گزارش شماره ۱۵۲ مورخ ۱۳۲۹، ضمن اشاره به عملیات قنایی در شرح مشخصات مسیر تقریبی قنات آمده است که مظهر آن حمام سناباد واقع در خیابان سعدآباد در غرب مشهد است و قنات سناباد پس از قطع خیابان سعدآباد در خیابان سنایی و فوزیه داخل کوچه شجاع‌التولیه و دبیرستان شاهرضا شده و سپس از داخل منازل عبور کرده و آب انبارهای عمومی و شخصی را مشروب می‌سازد.^۲

از سال ۱۳۳۹ به دلیل تأمین نیاز آب مورد استفاده شهر مشهد، شهرداری علاوه بر چاههای موجود یعنی سعدآباد، چهارچشمه و کوهسنگی، و آب قناتها به حفر چاههای عمیق و نیمه عمیق برقی و دیزلی و در جاهای مختلف از

جمله منطقه گنبد سبز، باغ ملی، میدان دقیقی، چهار راه خواجه ربیع، میدان سوم اسفند و ... اقدام می‌کند.^۳

قنات سناباد تا سال ۱۳۴۳ جریان داشته، چنان که سعیدی می‌نویسد سناباد فعلاً قناتی است که از طرف دروازه سراب وارد مشهد می‌شود^۴، اما به نوشته مینورسکی سناباد که زمانی قناتی مهم بوده، فقط جویبی از آن باقی مانده که به تدریج آن هم از میان می‌رود.^۵

علاوه بر عوامل طبیعی مؤثر در کاهش میزان آبدهی قنات سناباد، عوامل مهمی همچون اجرای سیستم آبرسانی در دهه ۱۳۴۰ در مشهد، و حفر چاههای عمیق در نزدیکی پیشکار قنات سناباد به تدریج کم آب و سپس بی‌آب و بایر و مسدود گردیده و بستر قنات در اثر گسترش کالبدی شهر و احداث منازل مسکونی، خیابانها و میادین، در محدوده منطقه جدید شهر قرار

۱- سید مهدی فرخ (معتصم السلطنه)، خاطرات سیاسی فرخ، به اهتمام پرویز لوشانی، چاپخانه سپهر، ۱۳۴۷ ش، ص ۶۶.

۲- گزارش کارشناسی قنایی شهرداری مشهد.

۳- مغانی، بهشت شرق، ص ۲۰۷-۲۰۵؛ محمد کامکار، بررسی چاههای عمیق و نیمه عمیق مشهد ۳-۱۳۴۲ [پایان‌نامه تحصیلی]، کتابخانه مرکزی آستان قدس - اداره اسناد، آرشیو خراسان، ص ۱۶.

۴- عباس سعیدی، نامه آستان قدس، ۱۳۴۴ ش، ص ۱۵، ص ۵۱.

۵- مینورسکی، یادنامه ایرانی، به کوشش ایرج افشار، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۸ ش، ص ۵۴.

گرفت^۱ و در محل گورگاه سراب واقع در حوالی میدان سراب (آبشخورگله) خیابان سعدی احداث شده و چهار راه سعدی ایستگاه سراب نام گرفت و خیابانهای دیگر در چهار جهت میدان سراب ایجاد گردید و به تدریج چاههای مسیر قنات در اراضی سعداباد و آبکوه در محدوده منازل و خیابانهای جدید واقع شد و چاه و مجرای قنات توسط مردم و شهرداری مشهد پر شده و از میان رفت، به گونه‌ای که اکنون دیگر اثری از قنات سناباد نیست^۲ و در ذکر مشخصات آن در شرح شناسنامه‌ای مندرج در دفتر موقوفات آستان قدس، ردیف ۱۰۹ دفتر ثبت جدید و ردیف ۱۱۲۰ قدیم صفحه ۶۵، با عنوان قنات موقوفه مطلقه آستان قدس با واقف نامعلوم به پلاک ۵۸۴۷ بخش یک شهرستان مشهد با مالکیت شش‌دانگ که خشک و مسدود و غیر قابل احیا می‌باشد، آمده است^۳. (تصویر ۷)

①

منابع و مأخذ

- ۱- ابن بابویه، عیون اخبار الرضا، ترجمه علی اکبر غفاری و مستفید، نشر صدوق ۱۳۷۳، ج ۲.
- ۲- ابن بطوطه، سفرنامه، ترجمه محمد علی موحد، تهران، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی ۱۳۶۱، ج ۱.
- ۳- ابودلف، سفرنامه ابودلف در ایران، با تعلیقات ولادیمیرمینورسکی، ترجمه طباطبایی، تهران، کتابفروشی زوار ۱۳۵۴.
- ۴- ادیب المعی (افضل الملک) میرزا غلامحسین،

- ظفرنامه عضدی، نسخه خطی، کتابخانه ملک.
  - ۵- اسکندربیک ترکمان، عالم آرای عباسی، تصحیح دکتر رضوانی، ذی‌القعدة ۱۳۷۷، ج ۲.
  - ۶- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان، مطلع الشمس، تهران، انتشارات فرهنگسرا، ۱۶۳۲، ج اول و دوم.
  - ۷- اعتماد السلطنه، مرآت البلدان، تصحیح عبدالحسین نوایی و میر هاشم محدث، ج ۲ و ۳.
  - ۸- امام، کاظم، مشهد طوس، تهران، انتشارات کتابخانه ملی ملک ۱۳۴۸.
  - ۹- بسطامی، نوروز علی، فردوس التواریخ، چاپ سنگی.
  - ۱۰- بهبهانی، مرآت الاحوال، (بخش خراسان) آرشیو خراسان، اداره اسناد کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی.
  - ۱۱- بیهقی، ابوالفضل، تاریخ بیهقی، تصحیح دکتر فیاض، مشهد، انتشارات دانشگاه فردوسی ۱۳۷۵.
  - ۱۲- جلالی، غلامرضا، تقویم تاریخ خراسان، تهران، انتشارات مرکز انقلاب اسلامی، ۱۳۷۷.
  - ۱۳- چکنگی، علیرضا، فرهنگنامه تطبیقی نامهای قدیم و جدید مکانهای جغرافیایی ایران، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی ۱۳۷۸.
  - ۱۴- حسینی قمی، قاضی احمد بن شرف الدین، خلاصه التواریخ، تصحیح احسان اشراقی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۵۹، ج ۱.
  - ۱۵- حکیم الملک، علی‌تقی، روزنامه سفر خراسان، چاپ عکسی، تهران، چاپخانه حیدری ۲۵۳۶.
  - ۱۶- خجسته مشری، محمد حسین، تاریخ مشهد، مشهد، چاپخانه خراسان ۱۳۵۳.
  - ۱۷- خراسانی، ملا هاشم، منتخب التواریخ، تهران، کتابفروشی اسلامیة ۱۳۸۲ ق.
  - ۱۸- خواند میر، حبیب السیر، تصحیح دبیر سیاقی، کتابفروشی خیام ۱۳۶۲، ج ۳.
- ۱- همان، ص ۵۱؛ جلال شریعت ترشیزی، «سناباد»، نامه آستان قدس، ش ۱ و ۲، دوره نهم، ص ۱۳۸.
  - ۲- سعیدی، نامه آستان قدس، ص ۵۱.
  - ۳- استعلام شماره ۲۱/۱۴/۵۱۸۴، مورخ ۱۳۸۰/۱/۲۷، اداره نقشه‌برداری و امور ثبتی آستان قدس رضوی.

- ۱۹ - دولت‌شاه سمرقندی، تذکرة الشعراء، انتشارات پدیده خاور ۱۳۶۶.
- ۲۰ - دو مقاله در باره مشهد، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، ترجمه کاظم خادمیان، ش ۲۶ و ۲۷.
- ۲۱ - ریاضی، غلامرضا راهنمای مشهد ۱۳۳۴ ش.
- ۲۲ - زین العابدین شیروانی، بستان السیاحه، کتابخانه سنایی و کتابفروشی محمودی، افسست.
- ۲۳ - زین العابدین شیروانی، ریاض السیاحه، تصحیح حامد ربانی، تهران، انتشارات سعدی ۱۳۲۹ ش.
- ۲۴ - سعیدی، عباس، مقاله‌نامه آستان قدس، سال ۱۳۴۴، ش ۱۵.
- ۲۵ - شریعت ترشیزی، جلال، مقاله سناباد، نشریه نامه آستان قدس، ش ۱ و ۲، دوره نهم.
- ۲۶ - طومار عضد الملک، بازنویسی مرکز خراسان‌شناسی، شورای علمی وقف ۱۳۷۹.
- ۲۷ - طومار علیشاهی، بازنویسی مرکز خراسان‌شناسی، شورای علمی وقف ۱۳۷۹.
- ۲۸ - عطاردی، عزیزالله، تاریخ آستان قدس، تهران، انتشارات عطارد ۱۳۷۱، ج ۱.
- ۲۹ - عوفی، محمد، تذکره لباب‌الباب، به اهتمام ادوارد براون، ترجمه محمد عباسی، کتابفروشی فخر رازی ۱۳۶۱، نیمه اول.
- ۳۰ - فرخ، سید مهدی (معتصم السلطنه)، خاطرات سیاسی فرخ، به‌اهتمام پرویز لوشانی، چاپخانه سپهر ۱۳۴۷.
- ۳۱ - قصابیان، محمد رضا، تاریخ مشهد، انتشارات انصار ۱۳۷۷.
- ۳۲ - کامکار، محمد پایان‌نامه تحصیلی، بررسی چاههای عمیق و نیمه عمیق مشهد، آرشیو خراسان اداره اسناد، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی.
- ۳۳ - کاویانیان، احتشام، شمس الشموس، ۱۳۵۴، بی‌نا.
- ۳۴ - لسترنج، گای، جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی ۱۳۶۴.
- ۳۵ - مستوفی، زهه القلوب، به‌اهتمام گای. لسترنج، تهران، دنیای کتاب ۱۳۶۲.
- ۳۶ - مغانی، بهشت شرق، مشهد چاپخانه زوار ۱۳۴۱.
- ۳۷ - موتمن، علی، تاریخ آستان قدس ۱۳۵۴.
- ۳۸ - مولوی، عبدالحمید، پیش‌نویس فهرست موقوفات آستان قدس، ش عمومی ۵۸۵۰۴، ج ۳.
- ۳۹ - میرخواند احمدبن خاوند شاه بلخی، روضة الصفا، تلخیص عباس زریاب، تهران، انتشارات علمی، ج ۲.
- ۴۰ - مینورسکی، یادنامه، به کوشش ایرج افشار، تهران، انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۴۸.
- ۴۱ - وقفنامه آب خیبان، اداره مخطوطات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی (۱۰۲۳ ق).
- ۴۲ - وقفنامه مهدی قلی بیگ، مورخ ۱۰۲۷ ق.
- ۴۳ - یسیت، کلنل، سفرنامه خراسان و سیستان، ترجمه روشنی زعفرانلو، ورهبری ۱۳۶۵.
- ۴۴ - نقشه‌های ترسیم‌ی علی اکبر هندسی، (قریه سعدآباد ۱۳۰۹ و مزرعه آبکوه ۱۳۱۰).
- ۴۵ - تصاویر خلاصه معامله، گزارشات کارشناسی قنایی و اجاره خط و مکاتبات شهرداری و آستان قدس، اخبار شهردار مشهد قدیم، و وقفنامه‌های آستان قدس رضوی.
- ۴۶ - استعلام، ش ۲۱/۴/۵۱۸۴، ۸۰/۱/۲۷، اداره نقشه‌برداری و امور ثبتی آستان قدس رضوی.
- ۴۷ - سند مالکیت اراضی آبکوه وزرگران پلاک ۴ و ۹۰ اصلی بخش ۹ مشهد، موقوفه آستان قدس به ش ۱۶۷۵۹ دفتر ۱۱۵.
- ۴۸ - تقاضانامه ثبت اداره کل اسناد و املاک استان نهم ش ۳۹۲۴، دی‌ماه ۱۳۰۸.
- ۴۹ - صورت مجلس تحدید حدود ۱۵ فروردین ۱۳۱۷.
- ۵۰ - گزارش آبهای استیجاری شهرداری، مورخه ۱۳۲۹/۱۱/۱۳.
- ۵۱ - گزارش وضعیت آبهای خریداری شهرداری مشهد، ش ۳۳۵۵، ۱۳۲۷/۴/۹.
- ۵۲ - تصاویر خلاصه معامله و اجاره خط و گزارشات کارشناس قنایی شهرداری و اخبار شهرداری قدیم مشهد.
- ۵۳ - مکاتبات شهرداری و آستان قدس.
- ۵۴ - تحقیقات میدانی، نگارنده ۸۰-۱۳۷۹.